

USTAD TƏNQİDÇİ, GÖZƏL TƏRCÜMƏÇİ

O, mənim müəllimim olub. ADU-nun filologiya fakültəsində «Xarici ölkələr ədəbiyyatı» fənnindən bizə mühazirə oxuyurdu. Onun mühazirələri o qədər maraqlı, o qədər canlı keçirdi ki, biz özümüzü XIX əsrin Fransa, İngiltərə, İtaliya, ümumən Avropa ölkələrində hiss edirdik, Balzakin «səfillərində» qoşulurduq, «Şaqrən dərisi»nə bürünürdük, Bayronun romantik qəhrəmanlarının arxasınca gedib Yunanıstanda üsyanlara qatılırdıq. Bizə elə gəlirdi ki, o, təsvir etdiyi ölkələri qarış-qarış gəzib, o ölkələrin tarixini, coğrafiyasını, adət-ənənələrini, milli xüsusiyyətlərini bizə elə izah edirdi ki, şübhə eləmirdik o ölkələri gəzib-dolanmamış olsun. Amma sonralar etiraf etdi ki, onun səyahətlə arası yoxdur, sadəcə, bizə çatdırdığı bu informasiyalrı kitablardan, mənbələrdən əxz edib.

Bəli, Əkbər Ağayev - XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidinin, filologiya elminin bu görkəmli nümayəndəsinin səyahətlə, dünyanı gəzib-dolaşmaqla arası olmayıb, amma Azərbaycan oxucuları onun bədii tərcümələri vasitəsilə dünya ədəbiyyatının bir çox şedevr əsərləri ilə tanış olublar, necə deyirlər, dünya səyahətinə çıxıblar.

Daniel Defo - «Dənizçi Robinzon Kruzonun həyatı və qəribə sərgü-
zəştləri».

Maksim Gorki - «Nağıllar».

Nikolay Karamzin - «Zavallı Liza».

Alfons Dode - «Taraskonlu Tartarenin qeyri-adi macəraları».

Jül Vern - «Arxipelaq alovları».

Çarlz Dikkens - «Oliver Tvistin macəraları».

V.Korolenko - «Qəribə qız».

M.Kostyubinski - «Fata-morqana».

Bu siyahıya onlarla rus, o zamankı SSRİ xalqları ədəbiyyatları nümunələrini də əlavə etmək olar.

Və bir də çox səlis şəkildə Azərbaycan oxucularına təqdim etdiyi Bualonun «Poeziya sənəti», Dobrolyubovun və Belinsikin «Seçilmiş məqalələri».

Tərcüməçilik Əkbər Ağayevin xobbisi deyildi, ürəkdən bağlandığı, tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi çox mühüm yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bir sırada duran bir sənət sahəsiydi. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Əkbər Ağayev

Azərbaycanda bədii tərcümənin nəzəri və sənətkarlıq məsələlərindən söz açan ilk tənqidçilərdən olmuşdur. O, «Azərbaycan» jurnalında (1983, № 11) çap etdirdiyi bir məqaləsində yazırdı: «Tərcümə mürəkkəb yaradıcılıq işidir. Tərcüməçi də yaradıcıdır. Bu halda tərcüməçi öz yaradıcılıq, tərcüməçilik qabiliyyətini, istedadını üzə çıxarmaq üçün gərək öz qələminə, istedadına uyğun olan əsərin tərcüməsini üzünə götürsün. Bizə elə gəlir ki, tərcüməçi istedadı özünəməxsus istedaddır, hamıda olmur; çox görkəmli yazıçı olmaqla bərabər, mümkündür ki, bədii tərcümədə əlin olmasın, qələmin işləməsin». Onun tərcümələri dilinin sadəliyi, aydınlığı ilə seçilirdi və bu haqda mətbuatda da maraqlı fikirlər səslənib.

Əkbər Ağayevin qeyri-adi bir tərcüməyi-halı və ya həyat tərzini olmayıb. Onun ömrü o zamankı bir Azərbaycan ziyalisinin pillə-pillə, amma inadla öz məqsədi, amalı uğrunda mübarizəsini xatırladır. 1915-ci ildə Şuşada doğulmuşdu, burada orta təhsil almışdı, sonra API-nin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı şöbəsini bitirmişdi. İnstitutu bitirəndə 22 yaşında idi. Bu zaman mənhus 37-ci il başlanırdı, Cavidlər, Müşfiqlər, Əhməd Cavadlar, Salman Mümtazlar, Əli Nazimlər, Çobanzadələr, Ələkbərlilər, Sanıllar az sonra başlanacaq o repressiya tufanının qarışı ağızdaydırlar. Belə bir qorxunc dövrdə sonuncu kurs tələbəsi Əkbər Ağayevin «Ədəbiyyat qəzeti»ndə ilk məqaləsi çap olunur: «Yüksək keyfiyyətli bədii tərcümə uğrunda». Məqalə böyük ingilis dramaturqu V.Şekspirin məşhur «Otello» əsərinin Əhməd Cavad tərəfindən edilən tərcüməsinə həsr olunmuşdu. Məqalə oxucu rayı kimi çap edilsə də, hiss olunurdu ki, onun müəllifi V.Şekspirin yaradıcılıq dünyasına bələddir. Odur ki, «Otello»nun tərcüməsində nəzərə çarpan və mübahisə doğuran məqamlara diqqət yönəldirdi.

Otuzuncu illərin sonlarında Azərbaycan tənqidçi və ədəbiyyatşünaslığında məlum repressiya səbəbləri üzündən müəyyən boşluq yaranır. M.K.Ələkbərli, Ə.Nazim, B.Çobanzadə, Ə.Abid, M.Quliyev, A.Musaxanlı kimi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar repressiyanın qurbanı olmuşdular. Bu boşluğu Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Mehdi Hüseyn, Mikayıl Rəfilov və onlara nisbətən daha gənc olan Əkbər Ağayev aradan qaldırmalıydı. Bütün varlığı ilə ədəbiyyata bağlı olan Əkbər Ağayev məhz 1937-ci ildən başlayaraq fəal bir tənqidçi kimi diqqəti cəlb etməyə başladı. Təbii ki, onun da tənqidi yazılarında artıq Azərbaycan ədəbiyyatına bir ideologiya kimi sirayət edən sosializm prinsipləri təsir göstərməyə bilməzdi. Amma bir həqiqət var ki, biz XXI əsrdən boylanıb XX əsrin otuzuncu illərini ədəbiyyatını nə qədər tənqid atəşinə tutsaq belə, o dövrün qatı bolşevik ideologiyasının şüurlara hakim kəşidiyini unutmamalıyıq. Və unutmamalıyıq ki, belə ideoloji təzyiqlər və təsirlər nə qədər güclü olsa belə, Azərbaycan ədəbiyyatı malik olduğu bir sıra yaşan ənənələrdən, dilindən, xalqın əsrlər boyu yaşadığı özgürlüyündən, mənəvi prinsiplərindən uzaqlaşmadı.

Əkbər Ağayev sosializm realizmi ədəbi metodunu tərifiylən məqalələrdə yazıb, kommunist ideologiyasını tərənnüm edən əsərlərdən də söz açıb - bunu inkar etmək olmaz (digər tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımız kimi!), amma onun tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyətini bu yazılarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının uzaq və yaxın keçmişinə, müasir mərhələdə inkişafına, keçirdiyi yolda əldə etdiyi uğurlara, həmçinin üzləşdiyi maneələrə, görkəmli sənətkarların yaradıcılıq aləminə, dünya, xüsusilə, rus ədəbiyyatının klassiklərinə həsr etdiyi onlarla sənətkar məqalələri vardır ki, bunların əksəriyyəti indinin özündə də aktuallığını itirməmişdir. Bu yazılar həm professional səviyyəsinə, həm də təfəkkür aydınlığına, dilinin, ifadə tərzinin səlisliyinə görə seçilir.

O, 1940-1980-ci illərin ən fəal tənqidçilərindən biri olmuşdur. Bu mənada onun adını «tənqidimizin vicdanı» (S.Vurğun) adlandırılan Məmməd Ariflə, görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfərlə bir sırada çəkmək olar. Bu dövrdə Əkbər Ağayev həm ali məktəblərdə «Xarici ölkələr ədəbiyyatı» fənnindənin müəhazirələr oxuyur, həm ədəbi orqanlarda çalışır, həm bədii tərcümə ilə məşğul olur, həm də tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi qəzet və jurnal səhifələrində məqalələrlə çıxış edirdi. Onun tərcümə kitablarının sayı iyirmiyə çatır, amma tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi cəmi altı kitabın müəllifidir: «Lermontov və Azərbaycan» (1941), «Gertsen» (1962), «Sənətkarlıq məsələləri» (1962), «Nizami və dünya ədəbiyyatı» (1964), «Sənətkara töhfə-Tolstoy-150» (1978), «Əsrin tərənnümü» (1980). Əgər bir tərcüməçi kimi Əkbər müəllimin fəaliyyəti tam əhatə olunubsa, tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi nəsr göstəriciləri heç onun yazdıqlarının onda birini əks etdirmir. Xeyli sayda məqalələri, ədəbi müşavirələrdə məruzələri olub ki, kitab halında çap edilməyib. Elə birçə sanballı doktorluq dissertasiyası olan «Azərbaycan sovet poeziyası (1920-1970): inkişafın əsas meylləri və sənətkarlıq, ənənə və novatorluq məsələsi» elmi işi belə, monoqrafiya halında oxuculara çatdırılmadı. Nə yaxşı ki, həmin dissertasiyanın müəyyən qismi «Azərbaycan» jurnalının 1974-cü il, 1- 10 saylarında dərc edildi.

Əkbər Ağayevin ədəbi-tənqidi irsi və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti iki mənada əhəmiyyətlidir. Birincisi; bu irs Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının 1940 -1980 - ci illər (ömrünün son on - on beş ilində Əkbər müəllimin yazıları mətbuatda seyrək görünürdü) mərhələsinin bir çox xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Tənqid tarixçiləri üçün bu, yaxşı bir mənbədir. İkincisi, biz bir alimin, görkəmli tənqidçinin fikir dünyası ilə tanış olururuq. Tənqidçiyə xas olan bir sıra xüsusiyyətləri - obyektivliyi, prinsipliliyi, klassiklərə və müasirlərə hansı kriteriyalarla yanaşma tərzini, fikir və mülahizələrində sərbəst, həm də özünəməxsus ifadə tərzini onun simasında görə bilərik.

Təbii ki, bir yazıda görkəmli tənqidçinin bütün yaradıcılığında söz açmaq, onları indiki ədəbi meyarlarla qiymətləndirmək mümkün deyil. Ancaq tənqidçi-ədəbiyyatşünas Əkbər Ağayevin yaradıcılığında nəzərə çarpan, bu gün üçün də qətiyyətlə əhəmiyyətini itirməyən bir neçə məqamı incələmək istərdik.

Əkbər Ağayev yaradıcılıqda İSTEDAD və YAZIÇI MƏDƏNİYYƏTİ məsələsini xüsusilə nəzərə çarpdırdı: istər klassiklərdən, istərsə də müasirlərdən yazanda o, həmişə bu faktorunu bir meyar kimi götürürdü. Yazırdı: «İstedad öz-özlüyündə, bir iş görə bilməz, istedad sənətkarlıq üçün lazımdır, lakin hələ sənətkarlıq demək deyildir. Poetik istedad o zaman səmərəli olur ki, o, tərbiiyə edilsin, yüksək yazıçı mədəniyyəti ilə birləşsin. İstedadın fitri cəhətləri vardır, yaradıcılıq prosesində mühüm rol oynayan yazıçı mədəniyyəti isə məhz həyatda qazanılır, yuxusuz gecələr, uzun və ağır əmək bahasına müxtəlif yollarla qazanılan həyat təcrübəsi hesabına əldə edilir. Yazıçının dünyagörüşü, elmi, bənzərlik sevinçisi, müşahidə dairəsinin genişliyi və sairə onun mədəni səviyyəsinin təyini edir...Yazıçı mədəniyyəti olmadıqda, hər şeydən əvvəl, əsərin realizmi - yəni həyat həqiqəti zərər görür, əsərin əsas bünövrəsi sökülür, əsər öz ruhundan, canından məhrum olur və heç bir istedad belə əsərin köməyinə çata bilməz». O, Nizamidən, bu dahi fikir bahadırından və onun dünya poeziyasında önəmli rolundan söz açanda

da, Azərbaycan poeziyasının Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Nebi Xəzri kimi görkəmli nümayəndələrindən yazanda da məhz İSTEDAD və onu şərtləndirən YAZIÇI MƏDƏNİYYƏTİ faktorunu xüsusilə nəzərə çarpdırırdı.

Nizamişünaslıqdan söhbət düşəndə çox zaman Əkbər Ağayevin adını çəkmək unudulur, amma onun «Nizami və dünya ədəbiyyatı» monoqrafiyası nizamişünaslıqda mühüm bir addım idi. O, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq Nizaminin Avropada tədqiq olunması, onun əsərlərinin Qərb dünyasına mənəvi təsirini və Nizami müzəllarının Hötəyə, Qotsiyə, Şillərə, Heyneyə necə ilham verdiyini tədqiq etdi. Qərb ədəbiyyatını mükəmməl bilən və Şərqi ədəbiyyatına da yaxşı bələd olan Əkbər müəllim Nizaminin yaradıcılığını Azərbaycan renessansının zirvəsi hesab edirdi. Onun «Azərbaycan intibahı - problem deyil, həqiqətdir!» adlı məqaləsi, sözün əsl mənasında, bu problemin konturlarını dəqiq müəyyənləşdirmək baxımından yolğöstərici rolunu oynamışdır. Onun Nizami haqqında söylədiyi bu fikirlər necə müasir səslənir: «Nizaminin dühəsi orta əsrlərin qalın qaranlıqları içərisindən yüksəlib işığa, təmiz havaya, yaxınlaşmaqda olan bəşər intibahının aydın səhərinə doğru can atırdı». O, nizamişünaslıqda böyük zəhmətli olan Y.E.Berteldsən belə bir misal gətirirdi: «Əgər təkcə Nizami təqlid edən yazıçıların adlarını saymaq istəsək, o zaman biz Yaxın Şərqi xalqlarının ədəbiyyatlarının bütün tarixini şərh etməli olarıq». Bu fikri Əkbər müəllim Qərb ədəbiyyatı müstəvisinə keçirir, Nizamidən bəhrələnen Qərb şairlərinin onun yaradıcılığında necə təsirlənməsini elmi dəlillərlə, gətirdiyi misallarla sübuta yetirir.

Əkbər Ağayevin istər klassik, istərsə də müasir ədəbiyyatdan, ayrı-ayrı görkəmli sənətkarlardan, yaxud mühüm yaradıcılıq, sənətkarlıq problemlərindən söz açdığı məqalələrində biz onu ehtiraslı bir müəllif kimi görürük. Bu «ehtiras» sözü sizi çəşdirəsin, onun öz mənası var - Əkbər Ağayev heç bir yazısını quru, soyuq, «akademik» dillə qələmə almamışdır. O, müharibədən sonra Azərbaycan poeziyasının sənətkarlıq axtarılarından bəhs edən məqaləsində zəif, ortabax seyr nümunələrindən söz açanda da, çox sevdiyi Səməd Vurğunun poetik istedadının çoxcəhətliyiindən danışanda da, Rəsul Rzanın novator poeziyasını qiymətləndirəndə də, həmçinin onun «Rənglər» silsiləsinə o zaman yanlış münasibət bildirəndə də emosiyalarını gizlədə bilmirdi. Onun tənqidi rəsonallıqla emosionallığın vəhdətini özündə əks etdirirdi. Əslində, «tənqidi əsər (məqalə, reseenziya, portret yazı) necə yazılmalıdır?» sualına cavab axtarsaq, Əkbər Ağayevin bir çox yazılarını nümunəyə görə bilərik.

«Əsrin tərənnümü» kitabında onun gözəl şairimiz Əliəğa Kürçaylının «Seçilmiş əsərləri»ne yazdığı bir məqaləsinə diqqət yetirirəm. Du, təkcə bir şairin kitabına verilən qiymət deyil, həm də «poeziya nədir?» sualına verilən cavab kimi maraqlıdır. Məqalə belə başlayır: «Poeziyanı sevmən və qiymətləndirməyi bacaran oxucu yaxşı bilir: hər dəfə yeni bir şeir, şeirlər silsiləsi və ya poema oxuyanda, istər-istəməz eyni bir sual ətrafında düşünməli olursan, oxuduğun əsərdən soruşmaq istəyirsən - axı, poeziya nədir?».

Bu suala cavab vermək üçün Əkbər müəllim uzun-uzadı mühakimələr yürütmür, kimlərdənsə sitatlarla ehtiyac duymur və o suala belə cavab verir: «Cavablar çoxdur, saymaqda qurtarmaz. ...Amma bir cavab da var-poeziyanın öz cavabı... Hər bir istedadlı, yetkin və kamil poetik əsər öz-özlüyündə «Poeziya nədir?» sualına cavabdır. Bu cavab daha orijinal, daha yeni, daha tərəvətlidir». Və Ə.Ağayev Əliəğa Kürçaylının poeziyasının ən gözəl nümunələrinə müraciət edir, sualın cavabı aydınlaşır.

Ümumiyyətlə, Əkbər Ağayev poeziyamızın mötəbər tədqiqatçılarından biri idi. Onun öncə adını çəkdiyim «Azərbaycan sovet poeziyası (1920-1970). İnkişafın əsas meylləri» (jurnal variantında adı belədir) XX əsr Azərbaycan poeziyasını sistemli şəkildə tədqiq edən bir əsərdir və bu əsərdə ay-ayn fikirlər, mülahizələr sosrealizm mövqeyindən yazılsa da, bütövlükdə poeziyamızın keçdiyi yolu düzgün işıqlandırır. Bu əsərin yetmişinci illərin əvvəllərində yazılmasını da unutmayaq. Bir də ki, sovet ədəbiyyatı deyilən bir anlayış havadan, sudan yaranmamışdır, bu ədəbiyyatın araya - ersəyə gətirdiyi nümunələrin heç birini qırağa atmaq olmaz, sadəcə, onları həmin dövrün, tarixi şəraitin yetirdiyi ədəbi məhsullar kimi izah etmək lazımdır. Həmin monoqrafiyada Əkbər Ağayevin bir ədəbiyyat tarixçisi kimi istedadı da üzə çıxır. O, yetmiş ilin (əsərdə XX əsrin poeziyası bütünlüklə, həm ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərinin yaradıcılığı, həm də inkişaf mərhələləri) poeziyasında meydana gələn heç bir təmayülü nəzərdən qaçırır, bu poeziyanın ənənə və novatorluq, klassika və müasirlik, sənətkarlıq axtarırları kimi ən vacib problemlərini tədqiq edir. Qiymətləndirmə meyarı isə bəzən subyektiv görünə də, hər halda, maraqlıdır. Məsələn, Sabir, Səhhet və Hadinin müqayisəsinə diqqət yetirin: «**Sabir poeziya səmasında əbədidir, yandıqca parlayır, parladıqca aydınlaşır və daha gur şölə saçır, şüasının əhatə və təsir dairəsi genişdir, tükənməzdir, həmişə fəaldır. Hadi çox tez parlamaş, gözləri qamaşdıran bir işıq saçmış, tez də ziyasını itirmiş və sönmüş ulduzdu, lakin poeziya səmasından silinməmişdir, öz tutduğu məqamında o, yenə vardır. Amma onu görmək istəyənlər əvvəlcə aydınlaşdırıcı cihazlarla silahlanmalı, özünü işıqlandırmalı, sonra görməlidirlər. Görə bilsələr, o zaman hiss edərlər ki, o sönmüş ulduz da içəridən nəfəs alır. Bəli, Sabir poeziya göylərində hamının gördüyü və görəceyi ulduzdu, Hadi isə onu görə bilənlərin ulduzudur. Bu iki ulduzun arasında öz sakit və aramlı işığını bir qaydada saxlayan sırayı bir ulduz da var, o - Səhhətdir, incə, ahəstə və təmkinli qələm sahibi Səhhət.**»

Bu monoqrafiya ənənə və novatorluq haqqında çox maraqlı və obyektiv mülahizələrlə diqqəti cəlb edir və yeri gəlmişkən deyim ki, mənəm «Müasir Azərbaycan poeziyasında ənənə və novatorluq (1960-2000-ci illər)» doktorluq dissertasiyamın yaranmasında böyük rol oynadı. Mən bir çox səhifələrdə Əkbər müəllimin poeziyada ənənə və novatorluq haqqında söylədiyi nəzəri müddəalara istinad etdim.

Əkbər Ağayev bir insan kimi də maraqlı şəxsiyyət idi. Yetirdiyi, istedadına inandığı tələbələri ilə fəxr edirdi, ustadlara isə həmişə ehtiramla yanaşırdı. Onun Məmməd Arif və Məmməd Cəfər Cəfərov haqqında yazdığı məqalələr tələbə-ustad münasibətlərinə ən yaxşı misal ola bilər. Məmməd Arifi o, «ədəbiyyatşünaslığımızın, tənqidi fikrimizin yaradıcı sənətkarı» hesab edirdi, Məmməd Cəfəri isə «bacarıqlı, həssas və qayğıkeş tənqidçi» adlandırır.

Əkbər müəllim ömrünün son illərində Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda çalışırdı. Deyim ki, burada hamı onun xətrini çox istəyirdi, elmi müşavirələrdə çıxışları isə, ayrıca bir aləm idi. Çoxlarının üreyindən keçirdi ki, «kaş mən də belə çıxış edə biləydim».

Yetmiş beş il yaşadı. Mart ayında Şuşada dünyaya gəldi, mart ayında Bakıda vəfat etdi.

Vəfatından sonra bir kitabı belə işıq üzü görməyib. Onun ən azı beş-altı qalın cildə sığışdırıla biləcək ədəbi-tənqidi irsi isə öz sahibini, müasir dillə desək, öz sponsorunu gözləyir. Bu irsdən isə nəinki indi, gələcəkdə də faydalana bilərik...